

ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
на дисертацію **ШЕВЦОВОЇ Євгенії Сергіївни**
на тему: **«Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні**
(друга половина XIX – початок XX століть)»,
поданої на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»
галузі знань 03 «Гуманітарні науки»

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Мужнє відстоювання українцями своєї держави, свого суверенного життя у протидії тотальній агресії російської федерації свідчить не тільки про національну консолідацію наших співвітчизників, а й про беззаперечне колективне усвідомлення особистості власної історичної долі, власного досвіду державотворення. Доведеннями цього стали не тільки готовність боронити свою державу у військовий спосіб, жертвуючи життям заради вільного майбутнього свого та прийдешніх поколінь, а й копітка праця українців із вивчення найрізноманітніших аспектів місцевого життя попередніх епох, включно із історико-краєзнавчими студіями, що, разом із звитягою військових, відданою працею селян і робітників, інтелігенції, політиків, є базою української національної ідентичності та живить український дух, український героїзм сьогодні. Відтак, вивчення будь-якого напрямку українознавчої діяльності попередніх поколінь вітчизняних дослідників слугуватиме національній ідентифікації сучасників, масштабуванню емпіричного поля наукових студій у вимірі українського державотворення, доведенню споконвічності українських традицій із розбудови власного соціального буття. Ураховуючи, що одним із недостатньою мірою вивчених аспектів таких студій є праця статистів українських губерній в другій половині XIX – на початку XX століття, усе разом дозволяє стверджувати про безсумнівну актуальність, наукову та суспільно-практичну значущість дисертаційного дослідження Є. С. Шевцової на тему «Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні (друга половина XIX – початок XX століть)».

Дисертація Є. С. Шевцової написана українською літературною мовою, оформлена згідно чинних вимог Міністерства освіти і науки України, є завершеною науковою працею, містить результати власних наукових досліджень, виконана у Національному університеті біоресурсів і природокористування України (м. Київ) за наукового керівництва фахівця за профілем теми доктора історичних наук, доцента Силки Оксани Захарівни, професора кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Ознайомлення з дисертацією та науковими публікаціями за темою досліджень Є. С. Шевцової дозволяє сформулювати певні положення в частині актуальності, наукової новизни, ступеня обґрунтованості, практичного значення одержаних результатів, наукового характеру основного змісту дисертації.

Зв'язок дисертації з державними чи галузевими науковими програмами. Дана дисертаційна праця здійснена в рамках науково-дослідної роботи «Українська державність у міжнародному вимірі: традиції, досвід і перспективи» (номер державної реєстрації 0124U002177).

Дисертація Є. С. Шевцової побудована за проблемно-хронологічним принципом, що цілком відповідає специфіці теми й дозволяє з достатньою глибиною і повнотою

на підставі комплексного аналізу історичних джерел та наукової літератури реалізувати визначені у вступі мету й завдання.

Мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження. *Метою* роботи дисертантка визначила: на основі наявної джерельної бази та здобутків історіографії комплексно висвітлити особливості історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. та їхнього внеску в культурний та науковий простір України. Дану мету авторка конкретизувала у форматі наступних дослідницьких завдань:

- визначити стан наукової розробки досліджуваної теми, проаналізувати історіографію та виокремити основні періоди вивчення діяльності статистичних органів в Україні в контексті їхнього внеску в науковий розвиток української історії та краєзнавства;
- проаналізувати джерельну базу дослідження, класифікувати її за основними типологічними ознаками;
- окреслити теоретико-методологічні основи дослідження історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- дослідити процес становлення і розвитку системи державної статистики в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- охарактеризувати специфіку історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів в Україні, їхню організаційну структуру та роль у зборі й накопиченні статистичних даних;
- систематизувати результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів, визначити їхнє місце та роль у формуванні джерельної бази для історичної науки та краєзнавства України в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- висвітлити процес організації земської статистичної служби в Україні та основні напрями діяльності земських статистичних органів;
- розглянути основні характеристики та значення чернігівського типу статистики для історико-краєзнавчих досліджень земських статистичних установ;
- оцінити внесок окремих земських статистиків в історико-краєзнавчі дослідження України.

Об'єктом дослідження визначено історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., а *предметом*, відповідно, – шляхи, форми, методи та результати діяльності статистичних органів по дослідженню культурно-історичного та господарсько-економічного життя українського населення.

Територіальні межі дисертаційного дослідження охоплюють 9 губерній підросійської України (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська). Це цілком правомірно обґрунтовано авторкою тим, що вони діяли в одному законодавчому полі, мали однаковий адміністративно-територіальний устрій.

Хронологічні рамки дослідження визначені періодом 1860-ті – 1917 рр. Це пов'язується із запровадженням у 1860 та 1864 рр. відповідних Положень про губернські та обласні статистичні комітети й органів земського самоврядування (що власне стало базою розгортання історико-краєзнавчих досліджень губернських і земських статистичних структур), а також із розпадом у 1917 р. Російської імперії та початком Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Проте, якщо в даному контексті актуалізовано аспект «появи» відповідних статистичних структур, доцільно було, на наш погляд, нижню хронологічну межу дослідження визначити 1830-ми роками, коли постали установи губернської статистики.

Наукова новизна дисертації Є. С. Шевцової полягає в тому, що вперше в українській історичній науці здійснено комплексний аналіз історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів українських губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. з охопленням як урядових статистичних структур, так і земських, відповідно. Зокрема, вперше здійснено узагальнену систематизацію та обґрунтовано роль статистичних органів у розвитку історико-краєзнавчих досліджень в тогочасній Україні. Крім цього, проведено історіографічний аналіз історико-краєзнавчої діяльності відповідних статистичних органів у досліджуваній період, у контексті чого урядові та земські статистичні структури розглянуті як єдиний об'єкт дослідження; охарактеризовано нормативну базу функціонування статистичних служб; систематизовано та проаналізовано збірники статистичних даних й інші видання статистичних органів як результат діяльності губернських статистичних комітетів та земських статистичних установ; розглянуто історико-краєзнавчу діяльність губернських статистичних комітетів і земських статистичних установ як частини єдиного культурного й наукового процесу, що сприяв дослідженню минулого України та відповідним краєзнавчим розвідкам; надано узагальнену оцінку історико-краєзнавчої діяльності статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

Практичне значення отриманих результатів. Положення та висновки дисертаційного дослідження мають практичне значення для подальшого розвитку історико-краєзнавчих студій та поглибленого вивчення історії статистичних органів українських губерній в другій половині XIX – початку XX ст. Отримані результати, безумовно, сприятимуть уточненню та масштабуванню знань щодо ролі адміністративних і земських статистичних структур вказаного періоду в поступі української історичної науки та краєзнавчих досліджень. Крім того, матеріали дисертації можуть бути залучені до освітнього процесу під час викладання курсів з історії України, історії статистики та історичного краєзнавства.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Робота Є. С. Шевцової є самостійним, завершеним, із логічною структурою науковим дослідженням, здійсненим на основі відповідної наукової методології та з урахуванням здобутків історіографії заявленої проблеми й сучасного рівня розвитку історичних знань. Висновки та рекомендації дисертації цілком корелюються із її змістом та є повноцінною реалізацією сформульованих дослідницею мети й завдань. Основні положення та узагальнення дисертації належним чином обґрунтовані, спираються на фактологічний матеріал основної частини роботи, дані застосованих історичних джерел та використаної авторкою наукової літератури.

Структура дисертаційного дослідження відповідає чинним вимогам нормативних актів МОН України щодо оформлення дисертацій. Робота має чітку, логічну структуру, складається з анотації, переліку ключових слів англійською та українською мовами, списку опублікованих наукових праць авторки за темою дослідження, вступу, 3 розділів, структурованих на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (568 позицій), а також 11 додатків. Загальний обсяг роботи становить 240 сторінок. Основна частина дисертації викладена на 150 сторінках.

Повнота викладення матеріалів дослідження в опублікованих працях. Результати дисертації викладено в опублікованих дисертанткою працях достатньо повно. За темою роботи авторкою опубліковано 5 статей у наукових виданнях, включених до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (з них одна стаття у співавторстві), а також

10 тез наукових доповідей, проголошених на науково-комунікаційних заходах міжнародного та всеукраїнського рівнів.

Апробація основних результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на 10 наукових і науково-практичних конференціях міжнародного та всеукраїнського рівнів.

В **анотації** висвітлено узагальнений короткий виклад основного змісту дисертації, зокрема: стисло представлено загальні відомості про дисертацію, мету й наукові завдання, отримані наукові результати дослідження із зазначенням наукової новизни та практичного значення. Анотація подана державною та англійською мовами. До неї включено список опублікованих наукових праць авторки за темою дисертації. Структура та обсяг анотації відповідають п. 2 Вимог до оформлення дисертацій, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. № 40 (зі змінами).

У **Вступі** висвітлено актуальність теми роботи, вказано на її наукову і суспільно-практичну значущість та зв'язок із науковими темами, що розробляються, окреслено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, його хронологічні й територіальні рамки, наукову новизну, а також практичне значення отриманих результатів, описано форми їх апробації та структуру дисертації.

У **першому розділі** *«Стан наукового опрацювання, джерельна база та методологія дослідження»*, що складається з трьох підрозділів, охарактеризовано стан наукової розробки теми, джерельну базу та теоретико-методологічні основи роботи.

Проаналізувавши здобутки історіографії проблеми в ракурсі основних періодів її студіювання (імперський, радянський, сучасний, відповідно), дослідниця цілком обґрунтовано резюмувала щодо необхідності «комплексно показати історико-краєзнавчу діяльність статистичних органів в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.» (с. 47). Однак, на наше переконання, авторці варто було долучити до наукового пошуку й праці зарубіжних істориків, які тією чи іншою мірою висловлювалися про статистичну діяльність державних офіційних чи земських відповідних органів на українських теренах в імперську добу. Крім того, коректним було б системно вказувати рік видання праць, які характеризуються (зроблено у поодиноких випадках), – це дозволило б уникнути прикрих некоректних ситуацій, коли праці, видані науковцем хронологічно пізніше, в контексті його загального доробку аналізувалися першими (с. 31). У тексті є поодинокі випадки тавтологічних тверджень («державний уряд», с. 33), некоректних формулювань («краєзнавча наука», с. 34) та русизмів («провести спостереження», с. 107). Доцільним було б в узагальненнях до цієї частини роботи вказати на актуалізацію чи ігнорування дослідниками спільних або відмінних рис статистичної діяльності офіційних державних і земських відповідних структур як інструменту історико-краєзнавчого вивчення регіонів, адже вказані структури мали різні завдання своєї діяльності. Тоді в наступних частинах роботи логічним було б спрямування на цій основі наукового пошуку в такому ракурсі, що власне відповідало б загальній меті дисертації. Прикрим є подання в історіографічному огляді праці Є. Огороднікова (с. 29), яка в списку використаних джерел та літератури подана в частині джерел, при цьому сам Є. Огородніков є її редактором, а не автором (позиція 396).

Подібну невідповідність зустрічаємо і в частині цього розділу, присвяченій характеристиці джерельної бази роботи. Джерелами дослідження чомусь названо праці, які в загальному списку використаних джерел і літератури розміщені в переліку наукової літератури (с. 53): публікації В. Варзара (позиції 421, 422), О. Скальковського (позиція 547), Т. Осадчого (позиції 505, 506), В. Гошкевича (позиції 446, 447), О. Шликевича (позиція 565), Д. Іваненка (позиція 464), Ю. Павловського (позиція 507).

Поряд із цим, як на позитивний аспект студіювання теми слід вказати на залучення доволі широкого корпусу джерел, насамперед, «Пам'ятних книжок» і періодичних видань, разом із візуальними матеріалами, що фрагментарно відображено в додатках. Однак, як свідчить аналіз джерельної бази дисертації, здійснений у структурній частині 1.2, останній вид джерел (мапи, таблиці, графіки) значною мірою залишився поза увагою дослідниці.

У рамках опису теоретико-методологічної основи дослідження дослідниця вказала на послуговування відповідним методологічним інструментарієм Школи аналізів та історії повсякдення, що загалом не викликає заперечень. Однак, на наш погляд, варто було актуалізувати й відповідний інструментарій інтелектуальної історії, адже авторка наголосила на «дослідженні ... інтелектуальної спадщини статистиків-краєзнавців» (с. 61). У тексті є певні стилістичні огріхи та некоректні формулювання («Школа аналізів забезпечує об'єктивну оцінку ефективності органів статистики в історико-краєзнавчих дослідженнях України» (с. 58); динаміка локального простору «в часі» (с. 59); «краєзнавча наука в Україні» (с. 65)). Про принципи дослідження та основні підходи варто було висловитися на початку цього підрозділу, натомість їх подано наприкінці, відповідно. Складно повністю погодитися із тлумаченням здобувачкою принципу історизму (с. 65).

Загалом, попри вказані зауваження, слід констатувати ґрунтовне студіювання здобувачкою історіографічних аспектів проблеми й доволі масштабний та різноплановий комплекс залучених джерел, що, безумовно, сприяло високому науковому рівню дослідження та реалізації повною мірою заявлених у вступній частині дисертації мети й завдань.

Матеріал **другого розділу** «*Структура державних статистичних органів і специфіка їхньої історико-краєзнавчої діяльності в Україні*» структуровано на три підрозділи (2.1 «Становлення системи державної статистики»; 2.2 «Специфіка діяльності губернських статистичних комітетів в Україні»; 2.3 «Результати історико-краєзнавчої діяльності губернських статистичних комітетів», що загалом корелюється із відповідними завданнями дослідження та композиційно й за обсягом (50 сторінок) є цілком доречним у рамках дисертації. Однак, на наш погляд, перший і другий підрозділи варто було поєднати в один підрозділ, адже саме нормативно-правові засади діяльності губернських статистиків, описані в першому підрозділі, переважно визначили специфіку відповідної діяльності.

Крім того, дещо некоректною уявляється назва першого підрозділу – вона є незавершеною в аспекті формулювання і не повною мірою корелюється з темою дисертації. У цьому підрозділі охарактеризовано нормативно-правові та організаційні засади діяльності статистичних установ українських губерній в контексті адміністративної діяльності. Однак, на нашу думку, на початку підрозділу варто було пояснити, якими управлінськими потребами імперської влади були зумовлені її кроки із започаткування системи статистичних обстежень регіонів та подати критику колоніальних за своєю суттю принципів розбудови фіскальних органів, що власне й вимагало організації розгалуженої статистичної служби.

Крім того, слід було чіткіше окреслити структуру системи державної статистики та звернути увагу на нижчу ланку цієї системи, а саме на волосні самоврядні структури. Відомо, що їх працівники в своїй масі були безграмотними (волосні старшини, сільські старости), через що збір, комплектація і подання статистичних показників цілком покладалися на волосних писарів, несумлінне виконання обов'язків якими (фальсифікації, вигадкування показників тощо) в науковій літературі висвітлено достатньою мірою. Це впливало на якість статистики регіонів, вело до викривлень і розміщення у відповідних показниках неправдивих даних (щоправда фрагментарно участь волосних посадовців

у статистичних обстеженнях авторкою буде актуалізовано нижче, у підрозділі 3.2, зокрема, на с. 125).

Підрозділ 2.2 «Специфіка діяльності губернських статистичних комітетів в Україні» присвячено характеристиці праці губернських статистів, вказується на правові засади перетворення відповідних органів на осередки наукової аналітики та вплив цього чинника на процес українського національного відродження. Акцентується на залученні до статистичної праці широких кіл громадськості – фахівців, аматорів, вказується на «переосмислення культурної та історичної цінності місцевих традицій» в другій половині XIX ст. Доречним в цьому контексті було б актуалізувати ідейні чинники таких процесів, зокрема, впливи позитивізму й німецького романтизму, адже імперські урядовці-«батьки» реформ 1860-х – 1870-х років чималою мірою запозичували відповідні європейські напрацювання, прагнучи, насамперед, їх кон'юнктурного застосування для підвищення продуктивності фіскальних функцій.

У третьому підрозділі цього розділу охарактеризовано із обґрунтованою систематизацією доробок губернських статистів історико-краєзнавчого характеру. Однак, певним недопрацюванням вважаємо те, що в тексті цієї структурної частини дисертації не наведено фактів, які б свідчили про застосування історико-краєзнавчих напрацювань губернських статистів у дослідженнях істориків минулого й сьогодення. Це б суттєво посилило дослідницьку складову дисертації, увиразнило її наукову новизну.

У тексті розділу є поодинокі стилістичні недоречності («державна система потребувала» (с. 68)).

Загалом у змісті другого розділу дослідниці вдалося реалізувати відповідні завдання своєї дисертаційної праці, зробити необхідні узагальнення, які надалі сприяли резюмуванням у рамках висновків дисертаційного дослідження та реалізації мети дисертації.

Третій розділ *«Історико-краєзнавчий напрям діяльності земських статистичних органів в Україні»* містить 3 підрозділи й присвячений аналізу діяльності земських статистиків української губернії у контексті відповідних історико-краєзнавчих досліджень.

У підрозділі 3.1 «Організація земської статистичної служби» докладно охарактеризовано формування земських статистичних структур, нормативно-правову базу їх діяльності, хоча й спостерігається деяке порушення хронології (спочатку йдеться про земську реформу 1890 р., а потім – про земську реформу 1864 р.). Продуктивним уявляється наголос дослідниці на тому, що земства відіграли вагомий роль у процесах суспільної консолідації та формуванні громадської думки, сприяли підвищенню рівня публічності та суспільному резонансу, формуючи певне інформаційне поле в українських губерніях (с. 128). Однак надалі, резюмуючи в рамках цього розділу, здобувачці, на нашу думку, слід було більш докладно розкрити цю тезу в рамках земської співпраці, у тому числі – в аспекті статистичної співпраці, логічно пов'язаної з розгортанням революційних процесів на початку XX ст., а найголовніше – з формуванням передумов Української революції 1917–1921 рр.

У підрозділі 3.2 «Чернігівський тип статистики в історико-краєзнавчих дослідженнях земських статистичних установ» доводиться теза про те, що земська статистична праця в українських губерніях, специфічною рисою якої була її відповідність чернігівському типу обстежень, відіграла важливу роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень, акцентуючи на дослідженнях аграрного сектора та соціально-економічного становища селян (с. 132). Певною новацією дисертації Є. С. Шевцової у цьому контексті є аналіз та доведення того факту, що земські статистичні установи Київської, Волинської, Подільської губерній, запроваджених тільки в 1911 р., продовжили традицію земського статистичного соціально-

економічного аналізу, напрацьованого українськими земцями в другій половині XIX – на початку XX ст. (с. 140).

Матеріал підрозділу 3.3 «Внесок українських земських статистиків у проведення історико-краєзнавчих досліджень» є доволі продуктивним у аспекті реалізації дослідницьких завдань дисертації. Вагомим позитивним моментом є увага здобувачки до персоналій, подана характеристика творчості земських статистиків, що пристали до наукової праці з вивчення минулого України, а також акцентування на зв'язку цієї діяльності із українським національним відродженням другої половини XIX – початку XX ст., формуванням української ідентичності, ідеями збереження культурної спадщини українців.

Доречним у рамках реалізації мети дисертаційного дослідження є й твердження, що «земські діячі розглядали статистику як інструмент для реконструкції минулого» (с. 151). Натомість авторці варто було розвинути цю тезу, проілюструвати її фактами громадської активності земських статистиків у контексті участі демократичної інтелігенції в опозиційному русі за умов революцій початку XX ст., у тому числі з початком Національно-демократичної революції 1917–1921 рр., коли земства отримали офіційні адміністративно-управлінські повноваження, а земська інтелігенція склала бойовий загін борців за українську державність. Логічним було звернути увагу на так званий «третій елемент у земстві», який з початку створення цих установ був «драйвером» демократизації всіх публічних процесів, антиімперські налаштованим та надалі склав авангард партії соціалістів-революціонерів – активної політичної сили, що живила український рух і у форматі партії українських есерів стала провідником розгортання Української революції. У цих рамках радимо звернути увагу в подальших розвідках на співпрацю між земськими статистами українських губерній, яка сприяла консолідації українського національного руху та формуванню передумов цієї революції.

На жаль, дослідницею залишено поза увагою масштабні статистичні обстеження, що здійснювалися статистиками українських регіонів у рамках загальноімперських переписів населення кінця XIX – початку XX століття. Документальний матеріал цих переписів є в широкому доступі в електронному форматі. Його залучення до дисертації сприяло б масштабуванню її джерельної бази та доведенню того факту, що будь-яка статистико-антропологічна діяльність слугує доказом соціокультурної осібності процесів на українських землях та власної історичної долі українців, що суперечить пропагованим нині в російській федерації псевдонауковим ідеям у контексті тлумачення штучного концепту «історичної росії», котра нібито включала й землі України.

Як і у випадку із останнім підрозділом другого розділу, текстові цього підрозділу бракує чіткішого окреслення фактів щодо застосування історико-краєзнавчих напрацювань земських статистів у дослідженнях істориків подальших часів та на сучасному етапі, хоча авторкою на цьому й наголошено (с. 154, 157).

Загалом у третьому розділі дисертації відповідні дослідницькі завдання, заявлені у вступі, реалізовано повною мірою, подано необхідні узагальнення та висновки. Однак, на нашу думку, здобувачці варто було виразніше, із виокремленням відповідних чинників, окреслити спільне та відмінне у діяльності статистиків губернських і земських установ, хоча й акцентовано увагу на впливі бюрократизму на діяльність обох різновидів статистичних установ (с. 126).

Висновки та узагальнення, які містяться у фінішній частині дисертаційного дослідження, відповідають заявленим у вступі меті й завданням, структурі роботи та є самостійною частиною дисертації. Однак, на наш погляд, більш продуктивним було б окреслення певної теоретичної рамки для узагальнень, якщо б дослідниця звернулася

до праці Б. Андерсона «Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму» (К.: Критика, 2002). Цей науковець стверджував, що «абстрактна квантифікація», «серіалізація індивідів» є одним з чинників формування національної ідентичності. Власне праця українських статистів другої половини XIX – початку XX ст. відіграла саме таку роль, сприяючи тими часами історико-краєзнавчим розвідкам та живлячи, разом з іншими чинниками (поширення освіти, розвиток бібліотечної справи тощо), український національний рух.

Список використаних джерел та літератури містить 568 позицій і структуровано за тематичним принципом. Однак позиції 554–557 («Труди» галузевих з’їздів), на наше переконання, варто було включити у частину «Опубліковані джерела», виокремивши в ній відповідну структурну складову. У цю ж частину слід було перемістити й чисельні праці працівників статистичних установ, які авторкою цілком правомірно розглядаються в рамках джерельної бази роботи (позиції 421, 422, 446, 447, 464, 505–507, 547, 565).

У **Додатках** доречно розміщено, крім переліку власних наукових праць за темою дисертації, укладену дослідницею таблицю із консолідованою інформацією щодо років видання «Пам’ятних книжок» та «Адрес-календарів», а також зразки картографії українських земель і фото українських сіл, зроблені зусиллями статистів другої половини XIX – початку XX ст.

Дисертація оформлена відповідно до чинних вимог, має якісний науковий апарат із достатньою кількістю посилань на використані літературу й джерела.

Наукова новизна та практичне значення результатів дисертаційного дослідження Є. С. Шевцової, насамперед, полягає в тому, що вони сприятимуть масштабуванню знань щодо ролі адміністративних і земських статистичних органів у поступі української історичної науки та краєзнавчих досліджень. Матеріали дисертації також можуть бути залучені до освітнього процесу під час викладання курсів з історії України, історії статистики та історичного краєзнавства, а також у контексті громадянської освіти. Крім цього, основні положення, ідеї, висловлені дослідницею, за умов їх популяризації сприятимуть консолідації українців, їх національній ідентифікації.

Відсутність/наявність порушень академічної доброчесності. У наукових публікаціях та дисертації Є. С. Шевцової не виявлено порушень принципів академічної доброчесності.

Питання для дискусійного обговорення та зауваження щодо роботи. Оцінюючи загалом позитивно дисертацію Є. С. Шевцової, вважаємо за потрібне винести на обговорення наступні питання:

1. з огляду на те, що в контексті окреслення хронологічних рамок дослідження визначено аспект «появи» відповідних статистичних структур, нижню хронологічну межу дослідження доцільно було визначити 1830-ми роками, коли постали установи губернської статистики;

2. авторці варто було долучити до наукового пошуку праці зарубіжних істориків, які тією чи іншою мірою висловлювалися про статистичну діяльність державних офіційних чи земських відповідних органів на українських теренах в імперську добу;

3. у контексті характеристики джерельної бази дисертації практично не приділено увагу візуальним матеріалам (мапам, таблицям, графікам);

4. у рамках опису теоретико-методологічної основи роботи варто було актуалізувати відповідний інструментарій інтелектуальної історії, адже авторка наголосила на «дослідженні ... інтелектуальної спадщини статистиків-краєзнавців» (с. 61);

5. некоректним є тлумачення здобувачкою принципу історизму в наукових дослідженнях (с. 65);

6. доцільними уявляються поєднання підрозділів 2.1 та 2.2 й корекція назви першого ближче до теми дисертації;

7. у тексті підрозділу 2.1 не завадило б пояснити, якими управлінськими потребами імперської влади були зумовлені її кроки із започаткування системи статистичних обстежень регіонів та подати критичні оцінки колоніальних за своєю суттю принципів розбудови фіскальних органів, що власне вимагало організації розгалуженої статистичної служби, а також чіткіше окреслити структуру системи державної статистики та звернути детальнішу увагу на нижчу ланку цієї системи, а саме на волосні самоврядні структури, якість статистичних обстежень яких була надзвичайно низькою;

8. у підрозділі 2.2 доречним було б актуалізувати ідейні чинники залучення до статистичної праці широких кіл громадськості, що власне було певним мотивуючим фактором історико-краєзнавчих розвідок;

9. цілком правомірно стверджуючи, що зібрані статистиками матеріали стали цінними джерелами для наступних поколінь істориків, авторка не підкріплює цю тезу достатньою кількістю фактичного матеріалу;

10. деталізації й конкретизації потребує теза про роль земств у процесах суспільної консолідації та формуванні громадської думки, їх сприяння підвищенню рівня публічності та суспільного резонансу, формуванню певного інформаційного поля в українських губерніях у аспекті статистичної співпраці, адже це впливало на розгортання на початку ХХ ст. революційних процесів демократичного характеру, формувало передумови Української революції 1917–1921 рр.;

11. твердячи, що «земські діячі розглядали статистику як інструмент для реконструкції минулого», доцільним було б проілюструвати цю тезу фактами громадської активності земських статистиків у контексті участі демократичної інтелігенції в опозиційному русі за умов революцій початку ХХ ст., звернути увагу на так званий «третій елемент у земстві» та на співпрацю між земськими статистиками українських губерній, що все разом сприяло консолідації українського національного руху та формуванню передумов Української революції;

12. у дисертації не приділено увагу масштабним статистичним обстеженням у рамках загальноімперських переписів населення кінця ХІХ – початку ХХ століття;

13. здобувачці варто було виразніше, із визначенням відповідних чинників, окреслити спільне та відмінне у діяльності статистиків відповідних губернських і земських установ;

14. у висновках доцільно було звернутися до положень праці Б. Андерсона «Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму» як до певної теоретичної рамки для узагальнень щодо значення історико-краєзнавчих розвідок українських статистиків у процесі формування національної ідентичності українців, живлення у розглядуваний період українського національного руху.

Загальний висновок. Вважаємо, що дисертація Є. С. Шевцової не тему «Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть)» є завершеною науковою працею, яка містить низку нових, актуальних та достовірних результатів, що свідчать про її важливе значення для сфери гуманітарних наук, зокрема, спеціальності 032 «Історія та археологія». Авторських прав дотримано, посилання на співавторів праць коректні, плагіату (запозичень) не виявлено. Вказані нами в тексті відгука зауваження не зменшують цінності проведеного дисертанткою дослідження і мають переважно рекомендаційний характер, що загалом дає підставу позитивно оцінити

результати роботи. Її наукова новизна та достовірність наукових положень не викликають сумнівів, як і належний ступінь академічної доброчесності, продемонстрований Є. С. Шевцовою.

Загалом дисертація Шевцової Євгенії Сергіївни на тему: «Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні (друга половина XIX – початок XX століть)» присвячена актуальній темі, основні наукові положення та висновки є обґрунтованими, достатньою мірою висвітлені у наукових працях авторки, отримані результати свідчать про складність, систематичність та важливе значення цієї завершеної наукової праці для сфери гуманітарних наук.

Це дає підстави стверджувати наступне: дисертація Шевцової Євгенії Сергіївни на тему «Історико-краєзнавча діяльність статистичних органів в Україні (друга половина XIX – початок XX століть)» відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 року «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 року (із змінами), а здобувачка Шевцова Євгенія Сергіївна заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Офіційний опонент професор кафедри публічного управління та адміністрування Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій, доктор історичних наук, професор Ірина ВЕРХОВЦЕВА